

מבוא

לחצות את סף הארכיון – המכתבים האבודים

חיבור זה מוקדש לפענוח מכתבים לא ידועים עד כה, החושפים פרקים מתוך חיי הכתיבה של הסופר זלמן שניאור, מן הסופרים היהודים המודרנים החשובים במחצית הראשונה של המאה העשרים. יצירת שניאור נכתבה בלשונות היהודיות המודרניות, בעברית וביידיש. היא מנסחת פרק עיקרי בתולדות הטעם הפואטי וההיסטוריה של הרעיונות שעיצבו את התרבות היהודית המודרנית במערב. השכלה ומודרניזציה, מהפכה לאומית, אובדן, מחשבה על המוצא והזהות; כל אלה הם יסודותיה של הספרות הזו, שנקראה על ידי מהגרים ותושבים יהודים ברחבי אירופה, אמריקה וארץ ישראל.

אך היצירה עצמה ניצבת בחיבור הנוכחי כמו גלעד דומם של תרבות הספר היהודית המודרנית במאה העשרים. שכן חיבור זה אינו נסמך על קריאה בדפי הרומנים והשירים שכתב זלמן שניאור, אלא על התבוננות בספרים ממרחק, כפי שמתבוננים באובייקט בעולם הממשי, אובייקט שיש לו גוף ונפח והוא מטיל צל. זו התבוננות בצל של תרבות הספר היהודית המודרנית, דרך פענוח וקריאה במסמכים לא מוכרים שנמצאו לאחרונה בעיזבוננו של הסופר. מסמכים אלה אינם כוללים טיוטות (drafts) או גרסאות

(versions) של היצירה הספרותית, אלא התכתבויות אינטימיות עם שלוש נשים בשלוש שפות שונות: אמו, חיה־פייגה שניאור, שכתבה לו ביידיש, בתו רנה־רבקה שניאור (הידועה גם בשם לאורה טולדו), שכתבה לו בצרפתית, ואשה נוספת ושמה אנה קפלן־זינגר, ילידת ברלין, שעמה התכתב בגרמנית. המכתבים הללו מציגים פרקי חיים מקוטעים וחלקיים, שנכתבו במקביל ליצירות הספרות. הם נכתבו באותן שנים ועל אותו שולחן כתיבה שעליו נכתבו פרקי הרומנים וטורי השירים שפרסם שניאור בעיתונות היהודית ובהוצאות הספרים היהודיות בוורשה, בוולנה, בניו יורק ובתל אביב.

מכתבים אלה אמנם אינם נמנים עם היצירה הספרותית של שניאור, אך יש להם זיקה מרתקת אליה: הם ניצבים בקו התפר שבין הפרטי לציבורי, בין הממשי לבדיוני, בין ספרות להיסטוריה. הם כתובים בכתב ידם של המוענים, כתב יד משובש, ולעתים קרובות לא מובן, הכולל לא אחת שגיאות של כתיב ושל נוסח. המכתבים מהווים חלק מרכזי מתרבות הכתיבה המודרנית במאה העשרים: תרבות של נייר ודיו, בולים למשלוח, כתובת על המעטפות; תרבות של ציפייה לתשובה, הרגל של קיפול נייר מכתבים לשניים או לארבעה, של הסתרה, של תחיבה לכיס המקטורן, של הליכה לתיבת הדואר; כוריאוגרפיה אורכנית או קרתנית של מעשי יומיום ושל כלכלת דיוור וזמן שאיננה מצויה עוד בתרבות המערב, ומכבר הפכה לנחלת העבר.

דרך ההתבוננות במכתבים אינטימיים מתוך עיזבונו של סופר, חיבור זה מבקש אפוא את הדרך חזרה אל תרבות הכתיבה המודרנית, שבתוכה התעצבה הספרות היהודית במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים. המכתבים מכילים עדויות אינטימיות על חייו של שניאור. אך חשוב מכך, צפון בהם גם שיעור לגבי

מאפייניה של תרבות הכתיבה היהודית המודרנית, ומכאן שהם עשויים ללמד גם על קצה של תרבות כתיבה זו.

זלמן שניאור, שנות העשרים

המכתבים אינם מצטרפים לכדי קורפוס אחיד, אלא הם כתובים בשלוש שפות שונות, הדורשות כל אחת את תרגומה. אלה הן שלוש הסתעפויות תרבותיות והיסטוריות, התובעות את תרגומן ללשון רביעית, לשון של פענוח ושל שימור. המכתבים הרב-לשוניים הללו מרכיבים קורפוס צנוע, שמאגר רגע היסטורי נתון בכתיבה היהודית המודרנית; רגע אחד, מני רגעים רבים, בזמן היהודי-אשכנזי של שנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. הם מראים כיצד ברגע ההוא, לכל דבר בעולם הייתה, בו בזמן,

יותר ממילה אחת, יותר משפה אחת ויותר ממשטר אחד. כך, למשל, תיאור של נסיעה המופיע באחד ממכתביו של שניאור לידידתו אנה קפלן-זינגר בברלין. ביולי 1921 הוא כותב לה בגרמנית משובשת על נסיעה בין האגמים, ועל שיט על נהר האלבה ("Eine See Reise"; "Ausflüge über der Elbe"). הוא מבטיח לה כי בקרוב ישוב לדירתו ברחוב Sächsische Straße מספר 9 בברלין. ואילו ביידש, במכתביה של חיה-פייגה שניאור, אמו, לנסיעה יש מובן אחר, דטרמיניסטי ולא מעגלי, הישרדותי ולא בורגני. במכתב מתחילת שנות העשרים היא שואלת מדוע עליה לשבת בביתה בשקלוב מבלי לדעת כלום על ילדיה מלבד אי-אילו חצאי דברים הנכתבים ממרחק: "אָז איך זאָל פֿון קיין זאָך ניט וויסן האָץ הערין פֿין ווייטין" (שאני לא אדע שום דבר ממה קורה, חוץ ממה שנשמע מרחוק, מכתב 13). "אילו היה לי דרכון וקצת כסף", היא כותבת לו, "הייתי נוסעת למוסקבה, ועוד לפני זה הייתי נוסעת למוהילב" (מכתב 13).

המרחק נמדד אחרת במזרח היבשת ובמערכה. המושגים הסופיים של העולם הסובב אינם זהים לכל אדם. כך, למשל, גם המזון. אחרי מלחמת העולם הראשונה הגיע שניאור אל בית המרפא Lahmann's Sanatorium Weisser Hirsch בדרזדן שבגרמניה. בפנקס הרפואי שלו, שנשמר בין המסמכים שנמצאו בדירתה של רנה-רבקה שניאור, סומנה דיאטה המיועדת לאנשים בעלי משקל גוף כבד (בגרמנית צוין Tisch für Korpulente). דיאטה זו כללה מאכלים מבושלים ועתירי סיבים כדוגמת קומפוט שזיפים, רסק תפוחי עץ או דייסה, המוגשים לבחירה לארוחת הבוקר. ואילו במכתביה של חיה-פייגה שניאור, שנשלחו באותן שנים ממש משקלוב, משטר המזון היה מבוסס רובו ככולו על לחם, אשר נאפה לרוב מקמח תירס. במכתביה מתארת חיה-פייגה

שניאור את הלחם הגס, וקובלת על כך שהלעיסה קשה לה: "איך קען דעם ברייט ניט עסין וויצענע איז ניטא" (את הלחם אני לא יכולה לאכול קמה לבן אין פה, מכתב 15).

כל אחת מן ההתכתבויות שנמצאו בעיזבון מעידה על אתר שונה במפת נדודיו של שניאור: שקלוב, עיר הולדתו ומקום מושבה של אמו עד פטירתה בדצמבר 1930; ברלין, העיר שבה התגורר עד מלחמת העולם הראשונה, והעיר שבה נולדה וחייה אנה קפלן-זינגר. ולבסוף, הפנימייה של בתו, Cherry Lawn School בקונטיקט, ארצות הברית, שאליה נמלטה משפחת שניאור בשנת 1941. שלוש ההתכתבויות הללו מבטאות גם פרקים שונים בתוך כרוניקת האסונות של המלחמה והפליטות, שניתבו את חיי שניאור ומשפחתו במחצית הראשונה של המאה העשרים: ההתכתבות עם האם נערכת בשנות העשרים המוקדמות של המאה העשרים, על רקע מלחמת האזרחים בברית המועצות. שניאור ביקר את אמו בפעם האחרונה ערב המלחמה, בחודש מאי 1914, ומאז לא ראה אותה שוב, משום שהיה מנוע מלבקר ברוסיה בשנות המלחמה ולאחר המהפכה. ההתכתבות עם אנה קפלן-זינגר, ידידתו ואולי גם אהובתו של שניאור, נערכה במקביל להתכתבות עם אמו, החל באמצע שנות העשרים ועד ראשית שנות השלושים. ההתכתבות הזו נפסקה בשנת 1933, ככל הנראה על רקע עליית הנאצים בגרמניה. על גורלה של אנה קפלן-זינגר לאחר המלחמה מעידה רק מעטפה יחידה ללא מכתב, מפברואר 1945, הממוענת אל כתובתה החדשה בלונדון.

איזה צומת היסטורי וגיאוגרפי מבטאים המכתבים האלה? בסוף אילו דרכים ומעקפים הם ניצבים? האם ניתן לראות בהם מעין מטונימיה פואטית המעידה על היקפיה ומאפייניה של תרבות כתיבה יהודית רב-לשונית, תרבות כתיבה מודרנית הדורשת עדיין

את פענוחה? ואם כן, מהי לשון הפענוח של התרבות הזו ומה תהא לשון השימור שלה?

חיבור זה נפתח במבוא המפרט את נסיבות הימצאם של המכתבים האבודים מעיזבוננו של שניאור, שנשמרו בדירתה של בתו רנה-רבקה שניאור (לאורה טולדו) במדריד. בהמשך מופיעים שני פרקי קריאה במכתבים: הראשון שבהם מוקדש למכתביה של חייה-פיגה שניאור אל בנה, המעידים על חרדת הקיום בשקלוב בעשור שלאחר מהפכת 1917. פרק הקריאה השני עוסק בהתכתבות בין שניאור לאנה קפלן-זינגר, ומתמקד במכתב ששלח לה שניאור ביוני 1928, שבו הוא מספר על חלום שחלם על אחיו המת, שנפטר בשלהי מלחמת העולם הראשונה.

הרגעים הדרמטיים הצפונים במכתבים אלה מקיפים ברמז פליטות ומלחמה, עקירה מבית ובדידות קשה. אלה הן טיטות אחרונות של כתיבה. הם נכתבו, כביכול, אחרי הבדיון, בצד דברי השירה והסיפורת שכתב שניאור באותן שנים. זוהי כתיבה עודפת, הנספחת אל אוסף כתבי היד של הסופר. זה עניינו של הפרק האחרון בחיבור, המשבץ את המכתבים בהקשר הכללי של תרבות הכתיבה היהודית המודרנית.

מציאת עיזבון הכתבים: מדריד 2018

בחודש מאי 2018 הוזמנתי למדריד בעקבות פטירתה של אשה ושמה לאורה טולדו. הכרתי אותה. נפגשנו פעם אחת ויחידה כשנתיים קודם לכן בתל אביב. בקיץ 2016 היא הגיעה לביקור אחרון בישראל וקבענו להיפגש במלון שבו התאכסנה בתל אביב, סמוך לכיכר דיזנגוף. אני זוכרת איך חיכיתי לה בלובי ואיך,

כשיצאה מהמעלית, זיהיתי אותה מיד. היא הייתה דומה לאביה. אז כבר הרגשתי מעין קרבה אינטימית אליו. קראתי בכתביו ולמדתי לקראת ניסוח מחקר עיוני מקיף על חייו ועל יצירתו. הרגשתי קרובה אל המילים שלו, אל הדרך שלו בשפה. התבוננתי עשרות ואולי מאות פעמים בתמונות שלו. הכרתי היטב את צדודית הפנים שלו, צדודית מוארכת, נוקשה קצת. היא, בתו המבוגרת, נראתה כמעט בדיוק כמותו. היא חצתה את הלובי לכיווני, ואני צעדתי לקראתה. מקרוב התחוויר לי מיד איך הגוף שלה, הדמות שלה, כולה, הייתה כמעט נחרבת. כאילו נוצק בה איזה כובד זר, איזו קשיות. היא התקשתה לנשום. היא נתמכה בעוזרת שלה, והן שילבו זרוע בזרוע. שתי נשים לא צעירות, לא מאושרות, שמצאו זו את זו כמעט במקרה, אבל נאחזו זו בזו בידיעה ברורה שהן ממשיכות יחד, ככה, עד הסוף. הייתה שם דאגה, הייתה חיבה עמוקה אפילו, אבל בין שתיהן השתרר גם איזה מצבור של כעס, של טינה תמידית, לא מוסברת. היא התיישרה על אחת הספות המוארכות בפנינת הלובי, כמעט קרסה מטה, נשפה אוויר, הביטה בי. העוזרת שלה התיישרה לצדה. הן החזיקו ידיים. היא ליטפה אותה על גב כף היד. ראיתי. רנה־רבקה שניאור פנתה אלי תחילה באנגלית ואחר כך, כמעט מיד, עברנו לצרפתית ודיברנו עליו, על אביה. אביה, זלמן שניאור, היה אחד הסופרים היהודים המודרנים הנקראים ביותר במחצית הראשונה של המאה העשרים. הוא כתב בלשונות היהודיות המתחדשות: בעברית וביידיש. רוב קוראיו של שניאור היו ילידי האימפריה הרוסית, שהיגרו אל ערי מרכז אירופה ומערבה, ואל ארצות הברית, קנדה, ארגנטינה וארץ ישראל המנדטורית. במשך כחמישים שנות כתיבה רציפה הוא ניסח שפת סיפר שהעניקה משמעות לתמורות שסימנה ההיסטוריה: ההגירה, המהפכות הלאומיות, מלחמות העולם, נפילת האימפריות. בצד

הסופרים הפופולריים בידיש שפעלו בין שתי מלחמות העולם, כמו שלום אש, יצחק בשביס־זינגר ויוסף אופאטושו, גם שניאור כתב רומנים בהמשכים על העולם היהודי הישן במזרח אירופה.¹ בדומה לאיציק מאנגר, יצירת שניאור שאבה את השראתה מן העולם של אתמול והפנתה את המבט לאחור, בכיוון מבטם של המהגרים היהודים באמריקה ובאירופה שהתגעגעו אל ביתם וזכרו את מוצאם.² במקביל, יצירת שניאור נקשרת גם בספרות הציונית, ובמאבק הסימבולי לריבונות יהודית בפלשתינה־ארץ ישראל. באמצעות שירתו העברית הלאומית, שנכתבה בהתמדה מראשית המאה העשרים ועד אמצע שנות החמישים, שניאור היה שותף למהלך של העתקת העברית המודרנית מלשון ספֶר של מיעוט המתקיימת בשולי תרבויות לאומיות מזוֹרות, ללשונו העיקרית של היישוב היהודי בארץ ישראל. החל בשנות השלושים, ובייחוד לאחר קום מדינת ישראל בשנת 1948, העברית היא שהפכה ללשון הריבונות והותירה בשוליה לשונות אחרות כמו יידיש, לאדינו, ערבית־יהודית וערבית־פלשתינית.³

1 Koller, Estraiikh and Krutikov, *Joseph Opatoshu*

2 Gal-Ed, *Niemandssprache*

3 טענת היסוד המבואית בספרו של חנן חבר, *הסיפור והלאום*, מזהה את התהוותה של העברית כלשון הריבונות כנקודת שבר בתולדות הספרות העברית הלאומית. זו טענה משמעותית גם בהקשר של יצירת שניאור, שהיה אחד הסופרים העיקריים בדורו שהודהו כסופרים דו־לשוניים והוסיפו לפרסם בשתי הלשונות עד שנות החמישים. עם זאת, כבר משנות השלושים, כאשר החל שניאור לפרסם עיבודים עבריים לסיפורי יידיש שלו בעיתון דבר הארץ־ישראלי, ניתן לזהות כיצד האפשרות הדו־לשונית מתכווננת אל חיסולה שלה. ואכן, במהלך העשור האחרון לחייו עסק שניאור בפרסום עיבודים עבריים למבחר מיצירתו בידיש. חנן חבר, *הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הספרות העברית*, תל אביב: רסלינג, 2007.

הקורפוס הכפול של יצירת שניאור התקיים למעשה בשתי זירות תרבותיות ופוליטיות נבדלות. בעוד התרבות העברית המודרנית נקשרה בזמנו של שניאור במהפכה היהודית הלאומית ובציונות, תרבות היידיש המודרנית התבססה על לשון הדיבור העממית ועל תרבות ספר ענפה שהתפתחה במקביל ונהפכה בין שתי מלחמות העולם לתרבות פופולרית יהודית רב־לאומית, שהייתה מזוהה עם השמאל. אך מעבר למפת הגבולות הלאומיים ומעבר לטריטוריות של האידיאולוגיה השתרעה גם מפה פואטית של כתיבה וקריאה בלשונות יהודיות. הייתה זו מפה של ריבוי ושל כפילויות, שאפיינה את הכושר הלשוני ואת הפוליטיקה של הזהויות אצל המהגרים היהודים החדשים. מהגרים אלה נעו לרוב ממזרח למערב, והתאקלמו בערי מרכז אירופה ומערבה ובארצות הברית. הם התגוררו בכוורות רועשות, צפופות, של בנייני מגורים עירוניים, בסביבות אורבניות מרושתות בקווי תחבורה, מוארות בחשמל ומלאות בהבל המצחין והמזהם של התעשייה ובחרושת הדפוס. שניאור עצמו היה אחד מן המהגרים האלה. דרכו נקבעה תחילה בהשפעת המרחק הגיאוגרפי, התרבותי והפוליטי של המערב ממזרח היבשת: הוא היגר בהדרגה מאזורי ילדותו וחינוכו המוקדם במרחב הסלאבי אל ערי מרכז אירופה. הוא נדד משלטון הצאר הרוסי תחילה אל תחומי הקיסרות הגרמנית ומאוחר יותר אל הרפובליקה האזרחית של צרפת, עד שלבסוף חצה את האוקיינוס ונמלט עם משפחתו אל ארצות הברית. מסלול נדודיו התעצב על פי הנחשלות של הכפר מכאן ודימויי העוצמה של המטרופולין מכאן. מהביצות והיערות בצפון־מזרח אירופה אל בתי הקפה והקברטים בוורשה, בכרלין ובפריז. המוסכמות שהנחו את דרכו היו בעיקרן קטגוריות אזוריות מדומיינות, המבוססות על החניכה הספרותית של רבים מן הקוראים היהודים המודרנים בסוף המאה התשע־עשרה; אלה

אשר הכירו את מוסכמות הייצוג של המסע בספרות המערבית (החל באפוס ההומרי ועד נובליס), ועקבו אחר הבריור המודרני של סוגיית התמורה והחזרה בכתבי קירקגור וניטשה.

הקטגוריות האזוריות המדומיינות שבהן דבקו המהגרים היהודים בני המאה העשרים מבוססות על תפישה מורכבת של המרחב הפוליטי והתרבותי. תפישה זו מושתתת על המתח שבין טרנסגרסיה – זו הנוצרת, למשל, בחציית מעברי גבול, ביחס השלטונות לנתינים זרים, או במעבר בין אזורי אקלים – לבין אימננטיות, תחושת שייכות ומשמעות המבוססת על המוצא, הקהילה הדתית, האבות, הבית הנעזב.⁴ המהגרים היהודים הללו הם ביטוי מובהק של מה שמתאר פיטר סלוטרדייק כתנועה הכפולה של ספרות הקיום: מרחבים של אינטימיות בדויה, של דחיסות הנמצאת תמיד בתנועה לקראת אופק כלשהו, מפגש או מעבר.⁵ הם ביטאו את התנועה הכפולה הזו כמרד, כמאבק וכפנטזיה מסוכסכת ומלנכולית על שיבה. ואכן – עזיבת הבית, הסבל, המרד במסורות – אלה הם נושאים של יצירת שניאור ביידיש ובעברית, בשירה ובפרוזה.

זלמן שניאור נולד בשנת 1887 בעיר שקלוב, אז בצפון-מערב הקיסרות הרוסית וכיום ברוסיה הלבנה. הוא היה הרביעי מבין שישה אחים ואחיות. בן שלוש-עשרה עזב את בית הוריו ונסע לאודסה, עיר נמל מודרנית על חוף הים השחור. מאודסה המשיך לוורשה, ושם עבד כעוזר עורך במערכת של הוצאת הספרים העברית "תושיה". בשנת 1906 חצה את גבולות הקיסרות הרוסית

4 DeKoven Ezrahi, *Booking Passages*; וראו גם את התרגום העברי:

דיקובן אורחי, *איפוס המסע היהודי*.

5 Sloterdijk, *Sphären I Blasen* 5

ונסע אל אוניברסיטת ברן בשווייץ, ושם נרשם ללימודי מדעי הטבע. הוא המשיך את לימודיו בסורבון בפריז, עד שנאלץ לקטוע אותם עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בשנות המלחמה נעצר בברלין כנתין רוסי, ועד סוף המלחמה שהה במעצר אזרחי ברובע שרלוטנבורג. בשנת 1924 נישא לשלומית לנדאו (Salomae Landau) מוורשה. השניים היגרו בהמשך לפריז ושם נולדו שני ילדיהם.

בנם הבכור, אליהו שניאור, נולד בשנת 1925. בתם הצעירה, רנה־רבקה שניאור, נולדה ב־16 בינואר 1930. ילדותה המוקדמת עברה עליה בבית המשפחה בעיר פונטנה סו־בואה (Fontenay-Sous-Bois) ממזרח לפריז, סמוך ליער ונסן. במלחמת העולם השנייה, בזמן ההפצצות על פריז, נאלצה המשפחה להימלט מן הבית. הם נדרו במשך כשנה וחצי: תחילה נעו בין הכפרים שבמחוז וישי, ובהמשך חצו את הגבול הספרדי והגיעו למדריד. משם הדרימו אל החוף ותכננו לעלות על ספינת משא שגייס ארגון הג'וינט לחילוץ פליטים יהודים מאירופה. ב־6 באוגוסט 1941 הפליגו מנמל סביליה שבספרד, וב־12 בספטמבר 1941 עגנו באליס איילנד. "נוואמאר" (Navamar) הייתה ספינת משא שהומרה בדוחק השעה לספינת נוסעים. היא יועדה לכ־300 נוסעים, אך בפועל הפליגו בה כאלף פליטים יהודים. ההפלגה הייתה קשה ואף גבתה את חייהם של נוסעים אחדים.

בניו יורק זכה שניאור לקבלת פנים רשמית ולסיוע משמעותי בהתאקלמות, שכן באותן שנים היה סופר יידיש מוכר גם בארצות הברית. מסוף שנות העשרים היה שניאור סופר קבוע בעיתון יידיש רחב התפוצה פֶּאָרווערטס בניו יורק. העיתון סייע בחילוץ משפחת שניאור מאירופה ובהסדרת מעמדם בארצות הברית ושימש מקור הפרנסה העיקרי שלו גם בראשית שנות הארבעים. בשנתיים

הראשונות התגוררו במלון "קונגרס" בניו יורק. שני ילדיהם של בני הזוג שניאור, אליהו ורנה־רבקה, נשלחו זמן קצר לאחר בואם לפנימייה בקונטיקט. רנה־רבקה הייתה אז בת שתים־עשרה. היא התחנכה בפנימייה במשך שנים ספורות, ואחריהן עברה להתגורר בניו יורק עם הוריה. מאוחר יותר גילתה את הריקוד. היא עזבה לספרד והייתה לרקדנית פלמנקו מקצועית. שם גם שינתה את שמה מרנה־רבקה שניאור ללאורה טולדו. בבגרותה חזרה אפוא בשנית אל מרדד, העיר שבה עברה עם הוריה בזמן המלחמה, כילדה בת עשר.

כשפגשה אותי בבית המלון בתל אביב כבר הייתה אשה בת 86. היא מעולם לא קראה את יצירתו של אביה. הוא כתב בלשונות שנותרו זרות לה. אביה לא דיבר אתה בשפתו, בידיש, ולא לימד אותה עברית. היא התחנכה בצרפתית ואחר כך באנגלית. שפת הריקוד שלה הייתה ספרדית. חייה היו שונים מחייהם של הוריה עד כדי ניכור, עד כדי ריחוק שלא היה אפשר להתגבר עליו, גם לא בזקנתה.

זלמן ושלומית שניאור בשנת חתונתם, 1925

הידיעה שחייך לא יהיו דומים לחייהם של הורייך, שאת והורייך כבר לא דוברים אותה שפה, היא אולי אחד המאפיינים המכוננים של התרבות היהודית המודרנית במערב. הידיעה הזו הייתה חוויית חיים יסודית של רנה־רביקה שניאור ביחס להוריה, אך גם של זלמן שניאור, אביה. גם הוא היה בן להורים רחוקים, נידחים. הורים שילדיהם מביטים בהם ומשתאים כיצד היה בהם, מלכתחילה, הכוח להוליד. "את אבא שלי אהבתי. את אמא שלי, את השתיקה שלה, אף פעם לא הבנתי. גם לא רציתי להבין. אני נולדתי רק ממנו", כך היא אמרה לי אז במלון בתל אביב.

זכרתי את התצלום שלה ושל אמה עומדות על קברו בבית הקברות טרומפלדור בתל אביב, ב־11 במאָרס 1960. גופתו של שניאור הוטסה מניו יורק ונקברה בישראל בטקס ממלכתי. באותו חורף 1960, האלמנה והבת הפקידו את עיזבונן הספרותי בארכיון גנזים של אגודת הסופרים העבריים בתל אביב. חלקים נוספים של העיזבון נותרו בניו יורק ונשמרו בארכיון יוֹאָ לתרבות יידיש. חלק נוסף הופקד בספרייה הלאומית בירושלים. כחצי מאה מאוחר יותר התברר שחלק נוסף מעיזבונן של שניאור נותר בחזקת בתו. לפני מותה, בצוואתה האחרונה, זכרה את שארית עיזבונן של אביה והורתה לטלפן אלי, לישראל, כדי שאבוא לאסוף את "המסמכים האחרונים" שנותרו לה ממנו. שני ארגזים מלאים מסמכים ותצלומים המתינו לי בדירתה במדריד.

היו שתי ברירות של מבט ושיפוט על הארגזים הללו: באותם ארגזים נשמר כל מה שנותר בצד ונשכח: שיירים זניחים לכאורה מתוך העיזבון הספרותי העיקרי של שניאור, שכבר הופקד על ידי קרוביו בארכיונים הציבוריים, וכבר פוענח וקוטלג. מנגד, מותר היה להניח כי בארגזים הללו עשויים להימצא דווקא הדברים העיקריים, הנסתרים בהכרח, אלה המתגלים מבעד ל"סימפטום"

של הכתיבה הספרותית. במאי 2018 טסתי מתל אביב למדריד. מותה של האשה הזו, למרבה הצער, כמעט לא הורגש. היא הייתה בודדה. היו לה מכרים מעטים: העוזרת שלה, מהגרת עבודה מבוגרת, שגרה אתה באותה דירה במשך חמש או שש שנים. עורכת הדין שטיפלה בעיזבון ושוער הבניין שבו התגוררה במשך עשרות שנים. השוער, אנטוניו, דיבר עליה בעדנה. הוא זכר לה חסדים קטנים של ימי ראשון אחר הצהריים, כאשר היה נוהג לבקר אותה בדירתה בלוויית בתו ולעתים גם בלוויית אשתו. היא לימדה אותו צרפתית. היא שיחקה עם בתו בקלפים מצוירים. היא סיפרה לו על חייה. ובאמת, כל זמן שהייתה בחיים, עוד אפשר היה להביט לאחור, אל הוריה ואל הורי הוריה. היה זה צוהר פתוח אל העבר, שהלך ונסגר עכשיו עם מותה. עוד מעט והכול – פרטי החיים, הרשמים, מבטא הדיבור, הזיכרונות, נזר הקרבה בינה לבין אביה – כל זה יישכח וגרוע מכך, יהפוך להיות לא חשוב, חסר משמעות כמו הזמן. כמו האילמות הבוטה, המכאיבה, של העבר. כשהגעתי אל הדירה עוד נמצאו שם הרהיטים והחפצים שלה. הכול היה שרוי בתוך אי־סדר נורא: הבגדים הוצאו מהארונות ונארזו בקופסאות קרטון. שמלות הפלמנקו שלה, אוסף מרהיב ונדיר, יועדו למוזיאון הפלמנקו במדריד. צרורות של מסמכים שונים נערמו על שולחן האוכל הקטן במטבח ועל הכורסאות בסלון. חפצי הנוי, התכשיטים, התמונות, נבררו בקפידה והונחו על רצפת הסלון או נערמו על גבי השידות. רוב התמונות כבר הוסרו מן הקירות. דלת הדירה הייתה פתוחה ויצאו ונכנסו ממנה שמאי ונוטריון, ואולי גם נציג המוזיאון. כשנכנסתי חלפו על פני שני חשמלאים, אחד אוהז סולם בידו, שני הניד לי בראשו. העוזרת הוותיקה שלה, שדיברה רומנית, ספרדית ואנגלית משובשת, וכעת נהפכה ליורשת היחידה של כל רכושה, קיבלה אותי בסלון הדירה.

ניכר בה שהייתה מזועזעת. היא לא התאבלה, לא במובן השגור של המילה, אלא נראתה נזופה. נעלבת. הלילה האחרון בחייה של לאורה טולדו, היא סיפרה לי, החריד אותה מאוד. היא האחרונה שהחזיקה את ידה, היסתה את הבכי שלה, ביקשה לה נחמה, אך לאורה נאבקה בה, ואפילו, כך אמרה, ברגע אחרון, סטרה בחוזקה על כף ידה המושטת. הסטירה הזו, הגערה האילמת שעלתה מתוך גופה המעונה של האשה הגוססת, לא נתנה לה מנוח.

היא הוליכה אותי אל האכסדרה המוארת של הדירה, בסמוך למרפסת, והצביעה על שני ארגזים מלאים בספרים ובמסמכים. הם היו מונחים על הרצפה פתוחים. אני כרעתי על ברכי ונגעתי באבק. העוזרת נעלמה באחד החדרים ושבה אלי עם קסת דיו מלבנית יצוקה ברזל ונחושת. היא הושיטה לי לראות. עברתי בשתי אצבעות זהירות על החריטה שהוטבעה בנחושת: "בצלאל. ירושלים". היה זה פֶן הכתיבה ששימש את זלמן שניאור ונשמר כל השנים אצל בתו. כנראה נוצר במיוחד בעבורו על ידי אחד מתלמידיו של הפסל בוריס שֶן, שייסד בשנת 1906 את בית הספר לאומנויות בצלאל בירושלים. שניאור היה אז עדיין באירופה, חניך של המערב, והייתה לו ערגה אוריינטליסטית, כמעט מסוכנת, למזרח. ועכשיו, במדריד 2018, הנחושת התכסתה רובד עכור של פטינה. בידיה של העוזרת, שעמדה מעלי, קסת הדיו נראתה גדולה וכבדה משהייתה באמת. אני הייתי על ברכי, כרעתי מול הארגזים, הייתי בגובה של ילדה בת שש. והרגשתי, עכשיו במקומה של לאורה טולדו, את לשון האב, את חוק הכתיבה ואת האיום של העבר, שהלך והצטבר, הלך והתעבה בדירה הזאת.

רנה רבקה הצליחה לחיות במשך שנים לצד חפציו של אביה שהיו שמורים בדירתה. לא רק עם שני הארגזים שאותם ציוותה להעביר לי, אלא גם עם קסת הדיו ושעון הזהב של אביה,

התצלומים, טיוטות הכתיבה שלו וגלויות דואר ששמר למזכרת. היא הצליחה אפוא לחיות לצד הדברים הללו בלי להכיר אותם; בלי להיעתר ללשון שבה כתב אביה, בלי להיכנע למרות הזאת. היא הצליחה גם למות לצד הדברים הללו, ואף הסתלקה מן העולם לפניהם.

השארתי את קסת הדיו ואת שעון הזהב אצל העוזרת, ולקחתי אתי את שני הארגזים. הכנסתי את כל תכולתם לשתי מזוודות גדולות. בחדר המלון שבו שהיתי ערכתי מיון מהיר. מיטת המלון, שידת הלילה, שולחן האיפור הקטן, הכול התכסה במעין יריעה דקה של מאות תצלומים וניירות. שתיתי קפה על רצפת החדר. התבוננתי סביבי. היה ריח כהה, מעקצץ, של אבק. אולי של חול. אולי, פשוט, של זמן שנטחן ונטחן עד שנהפך כמעט לאפר.